

НІМЦІ В УКРАЇНІ: ДЕПРЕСИВНІ ПРОЯВИ ЯК ПОКАЗНИКИ ЕТНОФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

У статті розглянуто результати етнопсихологічного дослідження депресивних станів серед німців України.

Im Beitrag wurde der Ergebnisse der ethnopsihologischen Forschung der depressionen stand den deutschen in der Ukraine.

Поняття “етнічнообумовлена депресія” було розроблено в рамках етнофункціонального підходу, запропонованого А.В. Сухарєвим і співавторами¹. Використовуючи дану концептуальну модель, ми виходимо з уявлення про те, що “психологічні особливості, характерні для членів тієї чи іншої культури, стосуються, насамперед, несвідомих комплексів, що формуються в культурі як одна з форм акумуляції соціального досвіду і членів, що передаються кожному, з суспільства в процесі його соціалізації”². Ці несвідомі комплекси впливають як на поведінку людини, так і на характер сприйняття людиною навколишнього світу.

Особливості радянської національної політики по відношенню до німецької діаспори багато в чому визначили як історичну долю цього народу, так і його сучасне положення. Очевидно, що корені багатьох сучасних етнопсихологічних проблем українських німців варто шукати в політичному курсі радянського керівництва, у його репресивній політиці періоду Великої Вітчизняної війни.

У ході проведеного нами інтерв'ювання німців (у тому числі німців – переселенців із країн колишнього СРСР) в Одеській області фіксувалися спогади про депортацію, трудармії і повернення на місця колишнього проживання, виявлялися особливості сучасного становища німецької діаспори. Джерельною основою стали також опубліковані спогади, документи і статистичні зведення.

Репресії проти німецької діаспори в період Великої Вітчизняної війни стали продовженням курсу, що проводився ще в Російській імперії. Як відомо, подібна політика по відношенню російських німців здійснювалася під час першої світової війни. Однак справді трагічні наслідки мала репресивна політика радянської держави щодо німецької діаспори після початку Великої Вітчизняної війни. Лояльність німців до радянської влади була поставлена під сумнів. 26 серпня СНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову, що передбачала переселення всіх німців у східні регіони РСФСР і Казахську РСР. У постанові вказувалися заходи для проведення цієї операції, що передбачалося завершити 20 вересня 1941 р.

Офіційно оголосив про майбутню депортацію Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. Німці були обвинувачені у приховуванні у своїх рядах шпигунів і диверсантів. Уряд вирішив переселити всіх німців у Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахстан і сусідні місцевості³.

Очевидно, що обвинувачення німців у співробітництві з фашистською Німеччиною були позбавлені всякого змісту.

На нових місцях проживання депортовані німці змушені були налагоджувати життя заново. Найчастіше не вистачало житла, і в одному будинку розміщувалося декілька родин.

Репресивна політика по відношенню до німців, що почалася з депортації, знайшла своє

продовження в наступних заходах. У 1942 р. почалася мобілізація німців у робочі колони (трудова армія). 10 січня була прийнята постанова Державного комітету оборони про мобілізацію в робочі колони всіх чоловіків-німців у віці від 17 до 50 років, виселених у Новосибірську й Омську області, Красноярський і Алтайський край, а також у Казахську РСР. 7 жовтня 1942 р. вийшла нова постанова, що передбачала мобілізацію в робочі колони всіх чоловіків-німців у віці 15 – 16 і 51 – 55 років включно, і жінок-німкеней у віці від 16 до 45 років включно. Їх належало відправити на підприємства Наркомугля і Наркомнефти⁴. У 1943 р. набір до тудармії був продовжений.

Розпорядок життя в тудармійських таборах був суворо регламентований. Фактично становище мобілізованих німців нічим не відрізнялося від положення ув'язнених. Тудармійців виводили строем під посиленою охороною і розміщали в бараках, оточених колючим дротом. Тяжкі умови життя і непомірна фізична праця призводили до смертності, що часом досягала значних масштабів. За спогадами колишнього тудармійця, з більш 19 тис. німців, привезених на будівництво Богословського алюмінієвого заводу, залишилося в живих 4 тис. чоловік.

Тудармійці нерідко були змушені залишатися на підприємствах, будівництвах, шахтах і після закінчення війни. Так, у грудні 1945 р. німці були закріплені за підприємствами Наркомнефти. За даними на 13 серпня 1946 р., найбільше число мобілізованих німців знаходилося в розпорядженні двох міністерств вугільної промисловості – усього понад 55 тис. осіб⁵.

У нових регіонах проживання німців був запроваджений режим спецпоселення. Без дозволу коменданта німці не мали права відлучатися за межі району розселення. У 1948 р. було оголошено, що виселення німців та деяких інших народів здійснено навечно, і за самовільний виїзд (втечу) було введено покарання у вигляді 20 років каторжних робіт. У результаті репресій німців – громадян СРСР національною ознакою загинуло більш 1000000 чол., кожен третій німець колишнього СРСР.

Режим спецпоселення був скасований у 1955 р. Однак як і раніше діяла заборона на повернення німців у рідні місця. Тільки в 1964 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР німці були частково реабілітовані. І лише через вісім років, у 1972 р. з них були зняті обмеження щодо вибору місця проживання. Законом РФ від 18.10.91 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій” завершилася розпочата у військовий період репресивна політика по відношенню до німецької діаспори, що продовжувалася, таким чином, більш 50 років. В Україні, законодавчо, репресовані по політичним мотивам в адміністративному порядку (за національною ознакою) німці, у своїх правах дотепер не відновлені.

Розглянутий вище фактичний матеріал підводить нас до питання про наслідки репресій того часу, про їхній вплив на етнічну самосвідомість німецької діаспори. Оскільки спрямованість репресивних заходів проти даного народу, безумовно, дає можливість говорити про етнічні (національні) мотиви подібної політики, етнічна самосвідомість німців не могла не зазнати якісних змін. До сукупності етнополітичних факторів варто додати і міжнародний, значимість якого досить велика. Німецька діаспора складала національну меншину, будучи однією з діаспор великого етносу, що має своє державне утворення впливову міжнародну державу. В уявленні радянського керівництва, німці: що проживали в СРСР, були пов'язані зі своєю історичною батьківщиною. З цієї причини доля німецької діаспори безпосередньо залежала від розвитку відносин СРСР із Німеччиною. У кризові періоди радянсько-німецьких відносин ця етнічна група неодмінно виявлялася в положенні “внутрішнього ворога” і зазнавала дискримінаційних і репресивних заходів. Етнопсихологічне анкетування, проведене серед німців-переселенців середнього і літнього віку, зафіксувало збережене донині почуття “етнічної відчуженості”, породжуваної, у першу чергу, тривогою і непевністю у власному соціальному статусі (близько 40% респондентів). При цьому більшість респондентів визнає, що соціально-психологічна атмосфера у відносинах між німцями і корінними національностями за останнє десятиліття значно покращилася (76%) і не бачить причин для відродження негативного етнічного стереотипу, сформованого в радянський час. Проте, істотне число респондентів думає, що жити “спокійніше і краще” компактно серед представників своєї нації (46%) чи на історичній батьківщині (32%), причому далеко не у всіх випадках причинами такого вибору є економічні чи культурні переваги. Таким чином, можна думати, що серед визначеної частини німецької

діаспори поширені приховали побоювання з приводу своєї подальшої долі на тлі загостреного в результаті сумного історичного досвіду почуття етнічної “відчуженості” у місцевому національному середовищі.

У ході досліджень в Одеській області автором була зроблена спроба виявити структуру етнічної самосвідомості німців-переселенців. При цьому використовувалися різні методики етнопсихологічного тестування. Як показали опитування, основний і найбільш стійкий елемент етнічної самосвідомості цієї групи складає пам'ять про історичну долю народу, особливості про депортацію 1941 р., про труднощі адаптації німецьких родин у нових місцях проживання а також перебування в трудовій армії. Саме цю ознаку абсолютна більшість респондентів вважала головним, визначаючи свою приналежність до німецької діаспори. Інші ознаки – загальна мова, особливості поведінки (національний характер), звичаї й обряди, релігія – мають у структурі етнічної самосвідомості менше значення.

З кінця 70-х років ХХ століття у вітчизняних і закордонних дослідженнях відзначається наростання ролі етнічних факторів у житті як суспільства в цілому, так і окремої людини (Сусоколов А.А., 1990; Hannan., 1979; Nielsen., 1985 та ін.). Вивчення етнічності як одного з смислоутворюючих факторів у поведінці людини здобуває новий зміст і актуальність.

Етнічність, на думку багатьох дослідників, може характеризуватися трьома групами ознак – клімато-географічними, антропо-біологічними та соціокультурними ⁶.

Кожна з цих ознак має етнічну функцію, що інтегрує чи диференціює конкретну людину з тим чи іншим етносом, етнічною системою ⁷.

Загальний зміст етнофункціонального підходу, що використав в даному дослідженні, полягає в тому, що кожна людина в умовах сучасної цивілізації характеризується досить різноманітними етнічними ознаками: соціокультурними, антропо-біологічними, клімато-географічними. Відповідно, у психологічному плані його відношення до цих ознак також може розрізнятися, насамперед, за змістом, а також за іншими параметрами (Мясищев В.Н., 1995). Дані розходження набувають психологічного сенсу при розгляді етнічних ознак що властиво людині (тобто, що є його невід'ємними властивостями (концепція “примордіалізму”) (Шпаків Н.Г., 1996; Geertz С., 1973 і ін.). Інформаційні впливи на людину в сучасному суспільстві, як вважає А.В. Сухарєв, з погляду етнічної функції елементів інформації, можуть не співпадати з властивими йому етнічними властивостями ⁸.

Аналіз етнопсихологічних досліджень показує, зокрема, що більш-менш швидка адаптація системи ставлення людини до зміни тих чи інших етнічних умов (демократичні перетворення в Україні) у більшості випадків пов'язана з депресивними проявами, як ознаками його психічної дезадаптації (Александровский Ю.А., 1976; Лебедева Н.М., 1993; Bochner., 1982; Cochrane., 1983; Kleinman., Good B., 1995; Marsella A.J., Sartorius., Jablensky A., Fenton F.R., 1995).

Відношення до етнічності (чи її ознак), що є смислоутворюючим фактором культурно-історичного розвитку в даний момент, може відігравати істотну роль у психічній адаптації людини до її внутрішнього і зовнішнього середовища. Психічна адаптація визначається активністю особистості і виступає як єдність процесів акомодатії й асиміляції в пристосуванні структури і функцій чи індивіда групи до умов середовища (Александровский Ю.А., 1976; Бобневам.И., 1978; Березин Ф.Б., 1988; Ольшанский Д.В., 1989; Петровский В.А., 1990, 1996; Пиаже Ж., 1973; Поршнев Б.Ф., 1979).

У плані змісту процес психічної адаптації здійснюється як дозвіл психічних конфліктів, обумовлених етнофункціональними неузгодженостями елементів психіки, тобто в переживанні людиною етнофункціонально обумовлених психічних конфліктів як усвідомлених, так і неусвідомлених, і здійснюється, в цілому, як подолання диз'юнктивності системи його відносин до елементів етносередовища і (чи) їхнім співвідношенням з погляду етнічної функції цих елементів.

Феноменологічні опису станів психічної дезадаптації, що виникають у зв'язку зі змінами відносин людини до етнічних ознак, фактично ідентичні, незалежно від ступеня його дезадаптації. Тут мають місце на увазі стани тривоги, апатії й ін., що є симптомами депресії. Дані прояви дезадаптації можуть мати місце при різних ступенях психічної адаптації людини й описують реакцію на визначену зміну внутрішніх і зовнішніх умов його життєдіяльності.

Передбачається, що при наявності етнофункціональних неузгодженостей елементів психіки

людини його психічна адаптація порушується. Існує зв'язок між наявністю в психіці етнофункціональних неузгодженостей і психічною дезадаптацією людини як у нормі, так і в патології. Психотерапевтичне пророблення цих неузгодженостей може сприяти оптимізації його психічної адаптації.

Наявність у відносинах людини різнорідних з етнофункціональної точки зору елементів характеризує внутрішню неузгодженість цих відносин. Змісти (предмети) різних його відносин також можуть бути взаємно неузгодженими в етнофункціональному сенсі.

Сучасна цивілізація характеризується крайньою етнокультурною неоднорідністю, "мозаїчністю", тому присвоєння культурних форм, їх інтеріоризація з погляду етнофункціонального підходу створює умови для виникнення конфліктів у психіці людини.

Аналіз кроскультурних психологічних досліджень впливу на людину "культурної дистанції", "культурного шоку", міграцій показав, що соціокультурні, антропо-біологічні і клімато-географічні зміни можуть обумовлювати майже винятково депресивні прояви (Лебедева Н.М., 1993; Bochner., 1982; Fumham., Bochner., 1986; Stonequist E., 1960 і ін.). У кроскультурних психіатричних дослідженнях вивчення депресивних розладів має особливе значення через зростаючу поширеність останніх у сучасному світі (Вертоградова О.П., 1997).

Наше дослідження також показало, що депресивні прояви нерідко є показниками дезадаптації людини внаслідок етнофункціональних неузгодженостей елементів його психіки.

Етнопсихологічні дослідження емоційних станів німців в Одеській області проводилося нами одночасно в декількох напрямках: загальний рівень депресії (УД) розраховувався відповідно до методики Т.И. Балашової⁹, ступінь маніфестованості у фоновому психоемоційному стані респондента тривожності і депресії досліджувався за допомогою тесту "Методика Тид", а специфіка функціонального стану особистості – за допомогою колірного тесту Люшера¹⁰. Паралельно проведена співбесіда з респондентами дозволила в ряді випадків пов'язати отримані результати тестування з етнопсихологічним виміром особистісної ситуації, виявити найбільш стійкі і явні кореляції між загальним рівнем депресивності чи тривожності та ступенем реалізованості/нереалізованості установок на етнічну самореалізацію.

Необхідно відзначити, що в процесі бесід з опитаними відзначені істотні розходження щодо ступеня сформованості внутрішнього образу етнічної самоідентифікації. У більшості випадків виявлені закономірності були пов'язані з віковою категорією респондентів. При цьому старша вікова група (45 років і більше) мали найбільш послідовний і всебічно сформований образ етнічної самоідентифікації, а молодша група (до 30 років) – навпаки, часто формувала дисгармонійний, еkleктичний образ, що часом містив елементи декількох, у тому числі умовно-несумісних етносів, демонструючи порушення взаємозв'язку внутрішніх психічних і зовнішніх етнофункціональних складових середовища проживання. Середня вікова група в цьому відношенні показала різні рівні інтеріоризації етнопсихологічних установок і переваг. Для німецької діаспори, що живе на пострадянському просторі, еkleктичність етнічного "образу себе" є особливо характерною. Безумовно, вона пов'язана й з такими загальними процесами, що підсилюлися за останні десятиліття, як міграція населення, метисизація, соціально-культурна різнорідність тощо. І все-таки, в першу чергу, як ми думаємо, на процес "розмивання" етнопсихологічного автостереотипу вплинув конкретний історичний досвід німців, особливо в період національних репресій, що сформував напівусвідомлене прагнення в багатьох представників німецької діаспори "завуалювати" свої етнічні особливості, максимально асимілюючи в іноетнічному і, у даному випадку, агресивному середовищі.

Пом'якшення національно-політичного клімату стосовно німецької діаспори в останні десятиліття викликало подвійний ефект: з одного боку, прагнення відродити втрачений образ етнічної самоідентифікації (у першу чергу, через відродження національної культури і мови), з іншого боку – зниження значимості етнічних особливостей у частини представників молодого покоління німців.

За нашими спостереженнями, серед середньої і молоді вікових груп респондентів досить розповсюджений тип т. зв. "маргіальної" особистості. Це поняття було введено R. Park (1932). Маргіальна особистість властива людині, "яка... інтеріювала багато цінностей двох або більше конфліктуючих соціокультурних систем, типово переживає дискомфортні почуття і часто виявляє поведінку, що перетворює його у свого роду анафему для всіх систем". У маргіальній психіці

стандарти, стереотипи поведінки, духовні цінності різних груп заходять у суперечність, відбиваючи в ній у формі внутрішніх конфліктів, стану тривоги, напруженості, порушення ідентифікації особистості. При цьому мова йде як про “культурну”, так і про “расову” маргінальність.

“Культурна” маргінальність обумовлюється факторами змішування традиційних, соціальних, релігійних норм у психіці людини. “Расова” маргінальність обумовлюється біологічною метисизацією, переломленням у психіці уявлень про різноманітні морфофункціональні ознаки, що характеризують окремого індивіда чи групу. Психічна маргінальність може бути обумовлена, наприклад, міграцією людини з місцевості з одним ландшафтом і кліматом у місцевість з іншими ландшафтом і кліматом¹¹.

У випадку етнопсихологічного дослідження слід, зрозуміло, говорити про “етнічну маргінальність”. Психологічний зміст “етнічної маргінальності” складається з наявності в психіці людини етнофункціональних неузгодженостей її елементів¹².

Усі перераховані вище фактори одержали неоднозначне вираження в сформованій психоемоційній атмосфері в середовищі нинішньої німецької діаспори. Етнічнообумовлені депресивні стани, як показали наші спостереження, найбільше яскраво виявляють себе у представників середньої вікової групи (від 30 до 45 років). Саме тут, на нашу думку, маються найбільш інтенсивні особистісні напруги етнічнообумовленого характеру. З одного боку, образ етнічної самоідентифікації у випадку цієї вікової групи вже досить “розмитий”, значна частина етнічних зразків та ідей, що відносяться до національної картини світу, не усвідомлюється реципієнтом; на рівні ж свідомості ми зіштовхуємося з “мозаїчною” структурою етнічного образу себе, суперечливого і неповного. (Особливо яскраво це виявляється в клімато-географічних і соціально-культурних перевагах). З іншого боку, етнічна самоідентифікація даної вікової групи представляється дуже значимою і знаходиться на одній з вищих позицій в ієрархії цінностей. У ході досліджень ми також враховували загальновідомий факт, що період остаточної соціалізації і визначення суспільно-економічного статусу, що приходить саме на цей вік, сам по собі небезпечний особистісними кризами та ситуативно обумовленими депресивними станами. У процесі опитування ми прагнули відокремити етнічнообумовлені депресивні реакції від таких же реакцій соціопсихологічного, екзистенціального чи невротичного характеру. Перший з перерахованих вище факторів (обумовленість соціально-економічною ситуацією, середовищем, рівнем соціальної реалізації) виявився тісно пов'язаним з етнофункціональною неузгодженістю. У більшості випадків неможливо однозначно встановити причинно-наслідкові взаємозв'язки між етнічнообумовленими та соціопсихологічними факторами. І це не дивно. В умовах діаспори етнопсихологічні особливості нації саме в соціально-економічній сфері одержують своє перше і вирішальне вираження. Соціальні механізми іноетнічного середовища в першу чергу забезпечують можливість або неможливість повноцінної реалізації етносу, що, у свою чергу, визначає інтенсивність етнічнообумовлених депресивних станів.

Наші дослідження показали, що серед осіб середнього віку легкі депресивні стани зустрічаються досить регулярно (у середньому до 25% респондентів). Субдепресивні реакції (масковані депресії) спостерігалися в 8% опитаних, що видається нам досить високим показником. Невротичний компонент при цьому зростає, позитивно корелюючи зі ступенем вираження депресивного стану.

Подібну ж тенденцію продемонструвало дослідження діагностичного коефіцієнта тривожності. 22% респондентів показало стійку схильність до підвищеної тривожності (коефіцієнт нижче – 1,2). Більше половини із зазначеного числа респондентів (11,7%) відзначили, що “часто переживають пригніченість”, мають “мало надій на майбутнє”, “не живуть досить повним життям”. Більшість з них у бесіді погодилися з тим, що “непевність у майбутньому має відношення до їхньої етнічної приналежності”.

Тест Люшера доповнив картину особистісних психоемоційних станів, пережитих респондентами цієї групи. Серед найбільш часто згадуваних виборів можна було відзначити як підвищене прагнення до спокою, втомленість, прагнення вийти з неприємної життєвої ситуації при нечіткому уявленні про те, як це зробити, так і тривожність, непевність у своїх силах на тлі підвищеної вимогливості до себе, бажання досягти визнання. Відчуття безперспективності відзначене нами найбільшою мірою серед осіб середнього віку з легкими

проявами депресивності.

Занепокоює той факт, що пригніченість і безперспективність виявляється домінуючим психоемоційним підґрунтям у значимій частині найбільш соціально активної вікової групи. Дана тенденція демонструє свою стійкість незалежно від змін у соціально-економічному житті України останніх років (дослідження проводилися в 1999 – 2001 роках). Це вказує на збереження основних етносоціальних проблем у середовищі німців-переселенців. Розроблений нами метод діагностики і психотерапії етнічнообумовлених депресій¹³ дозволяє у значній мірі пом'якшити переживання психологічного дискомфорту в даному середовищі, однак тільки рішення накопичених національно-культурних, етносоціальних і економічних проблем здатне радикально змінити соціально-психологічну обстановку в середовищі німців на території України.

¹ Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С.С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.

² Сухарев А. В. К вопросу о роли этнической функции системы отношений человека для психопрофилактики и воспитания // Вопр. психологии. – 1996. – № 4.

³ Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ диагностики этнообусловленных депрессий // Патент № 97115582 от 13.10.98 г.

⁴ Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ лечения этнообусловленных депрессий // Патент № 97115580, 97115581 от 13.10.98 г.

⁵ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Сухарев А. В. Этническая функция культуры и психические расстройства // Психол. журнал. – 1996. – №2; Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С.С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.

⁹ Энциклопедия психологических тестов. Особенность. Мотивация. Потребность. – М.: АСТ, 1997. – С. 78.

¹⁰ Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М., 1987; Энциклопедия психологических тестов. Особенность. Мотивация. Потребность. – М., 1997.

¹¹ Сухарев А. В. Этническая функция культуры и психические расстройства // Психол. журнал. – 1996. – № 2.

¹² Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С. С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.

¹³ Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ диагностики этнообусловленных депрессий // Патент № 97115582 от 13.10.98 г.; Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ лечения этнообусловленных депрессий // Патент № 97115580, 97115581 от 13.10.98 г.